

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ У СФЕРІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Одінцова О.О.

кандидат юридичних наук

доцент Донецького національного університету економіки і торгівлі

імені М. Туган-Барановського

Дергачов Є.В.

магістрант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В даній статті було проаналізовано наукові та законодавчі визначення поняття «право на інформацію» та його складові елементи. Крім того, були зазначені та досліджені деякі особисті немайнові права, в яких присутня інформаційна складова. З аналізу доктринальних позицій щодо виділення інформаційного елемента в особистих майнових правах були підведені підсумки дослідження відносно співвідношення права на інформацію та інформаційних прав в даній сфері.

В данной статье были проанализированы научные и законодательные основы понятия «право на информацию» и его составные элементы. Кроме того, были указаны и исследованы некоторые личные неимущественные права, в которых присутствует информационная составляющая. Из анализа доктринальных позиций относительно выделения информационного элемента в личных имущественных правах были подведены итоги исследования относительно соотношения права на информацию и информационных прав в данной сфере.

This article analyzed the scientific and legal definition of "right to information" and its components. In addition, these and investigated some of the moral law, which present information component. From the analysis of the doctrinal position on allocation information element in personal property rights, summarizing research on the ratio of right to information and information rights in this area.

Постановка проблеми. Істотні зміни, які відбуваються в останні десятиліття у сфері інформаційних відносин призвели наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття до перетворення індустріального суспільства на суспільство інформаційне. За таких умов досить актуальним стають інформаційні права загалом, та право на інформацію, як основне інформаційне право зокрема. Значна увага в останній час, в аспекті розвитку демократичного суспільства, приділяється реалізації особистих немайнових прав. Це підтверджується, зокрема, виділенням особистих немайнових відносин в окремий та головний елемент регулювання цивільним правом. В цьому контексті, досить актуальним постає питання співвідношення права на інформацію та інформаційних прав (інформаційної складової) особистих немайнових прав.

Аналіз останніх досліджень. Що стосується особистих немайнових прав в галузі цивільного права, то даним питанням займалися такі вчені як Й.О. Покровський, О.В. Кохановська, Р.О. Стефанчук, Л.О. Красавчикова, О. Підпригора тощо. Питання ж інформаційних прав в певних сферах суспільних відносин взагалі, і в сфері особистих немайнових прав зокрема в юридичній доктрині не є досить розробленим та дослідженим. О.В. Кохановська розпочала таке дослідження і започаткувала таким чином проблему розвитку інформаційного суспільства, інформаційного елемента в сфері особистих немайнових прав та виділення інформаційних прав як окремого інституту цивільного права.

Мета статті. Мета дослідження – провести дослідження поняття права на інформацію, інформаційних прав в сфері особистих немайнових прав та співвідношення останніх з правом на інформацію; виділення інформаційного елемента в змісті деяких особистих немайнових прав.

Виклад основного матеріалу. Зміст права на інформацію, вважає О.О. Снитніков, складають такі елементи: право на пошук інформації, право на володіння інформацією, право користуватись інформацією, право розпоряджатись інформацією [14, 18]. М.М. Рассолов визначає, що право на інформацію, як компонент інформаційних правовідносин, представляє собою правомочність суб'єкта діяти щодо визначеної програми і вимагати законної поведінки від своїх партнерів [2, 48]. Іншої думки дотримується В.А. Дозорцев, який вказує, що право на інформацію складається з двох елементів – з права на отримання інформації і права на її розповсюдження [9, 28]. І.Л. Бачило вважає, що зміст права на інформацію полягає у сукупності правомочностей: вільно виробляти, шукати, отримувати, передавати, розповсюджувати інформацію [7, 30]. Закон України "Про інформацію" у ст. 9

визначає право на інформацію як можливість вільного створення, збирання, одержання, використання, поширення, охорони та захисту відомостей, необхідних суб'єктам для реалізації ними прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій [3]. ЦК України у ст. 302 визначає основні правомочності права на інформацію: збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію [2].

Досить поширеним та обґрунтованим є думка Д.В. Огородова, який вважає, що на сьогодні, як у правовій доктрині, так і в законодавстві сформувалося два підходи до трактування права на інформацію. У рамках вузького підходу право на інформацію трактується тільки як право на одержання (на доступ) до інформації, тобто як відносне право. Широкий же підхід припускає віднесення до права на інформацію усіх видів суб'єктивних прав, спрямованих на інформацію чи на дії з нею. До суб'єктивного права на інформацію в широкому сенсі відносяться дві групи суб'єктивних прав: 1) група абсолютних прав на інформацію, як приклад можна назвати право на інформацію, що складає особисту таємницю; 2) група відносних прав на інформацію, до яких відноситься право на одержання інформації, право на поширення інформації й інші відносні права [11, 15-16]. Дане тлумачення Д.В. Огородова є досить популярним в науковому світі. На мою думку, з таким тлумаченням права на інформацію необхідно погодитись та враховувати в подальшому дослідженні.

Право на інформацію, як і кожне особисте немайнове право має свій спосіб, порядок і форму реалізації, здійснення і використання. Ці особливості випливають з природи та призначення цих прав. Факт відповідності конкретного суб'єктивного інформаційного права його призначенню можна визнати головним критерієм, що лежить в основі поведінки носія інформаційного суб'єктивного права при його здійсненні [10].

Можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд (тобто без втручання інших осіб) визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя становить, як відомо, зміст особистого немайнового права [2].

Позитивний характер особистих немайнових інформаційних прав впливає з аналізу їх змісту та здійснення. При цьому відповідним моментом у з'ясуванні юридичного змісту особистого немайнового інформаційного правовідношення є визначення суб'єктивного особистого немайнового інформаційного права уповноваженої фізичної особи та кореспондуючого йому суб'єктивного інформаційного цивільного обов'язку всіх інших осіб. Таким чином, в особистих немайнових правовідносинах беруть участь уповноважений і зобов'язаний суб'єкт.

Фізична особа згідно з ч.1 ст. 272 ЦК України здійснює особисті немайнові права самостійно. Так, здійснення права фізичної особи на інформацію полягає в тому, що вона може вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію [2].

Здійснення особистого немайнового інформаційного права може відбуватися у різній спосіб. За загальним правилом, суб'єктивне право може здійснюватися двома основними способами: шляхом багатократних повторюваних дій і однократної дії [2]. Переважна більшість прав здійснюється шляхом багаторазових повторюваних дій (наприклад, неодноразове використання імені фізичної особи чи використання права на таємницю кореспонденції тощо). Зокрема, право на інформацію про стан здоров'я передбачає можливість багаторазово отримувати достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі можливість ознайомлюватись з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я.

Звертає на себе увагу особливість здійснення права на інформацію як особистого немайнового права, яке пов'язане з тим, що право на інформацію в самому загальному розумінні знаходиться у стані безперервної, постійної реалізації і є найбільш природним способом його існування [10].

Ряд особистих немайнових прав реалізується шляхом однієї дії, але залишає можливість змінити своє рішення за відповідних умов. Так, автор вправі використати при опублікуванні твору літератури псевдонім, а при повторному виданні можливе використання справжнього імені. В результаті такої однократної дії реалізація права тягне за собою припинення прав та відповідних обов'язків [10].

Спершу ніж розкривати проблеми реалізації інформаційних особистих немайнових прав необхідно дослідити безпосередньо реалізацію права на інформацію, центральне та фундаментальне право в системі інформаційних особистих немайнових прав.

Реалізуючи своє законне право на інформацію, фізичні особи мають право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Крім того, юридичні особи також мають право на інформацію, а, отже, і реалізують свої права у цій сфері. При цьому не допускаються збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте

життя фізичної особи без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2].

Реалізація прав на відкриту інформацію і інформацію з обмеженим доступом має свої особливості. Так, відкрита інформація систематично публікується в офіційних друкованих виданнях, поширюється засобами масової комунікації, а також безпосередньо надається заінтересованим особам. В свою чергу, інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну і таємну. Таким чином, конфіденційна інформація (відомості професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру), поширюються фізичними і юридичними особами за їх бажанням відповідно до передбачених умов. Зазначені особи самостійно визначають режим доступу до такої інформації і встановлюють для неї способи захисту [3].

Щодо таємної інформації, до якої, як відомо, належать відомості, що становлять державну та іншу, передбачену законом, таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі, то порядок і терміни обнародування такої інформації визначаються відповідним законом. При цьому збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи, не допускається [3].

Реалізуючи право на свободу та право на особисту недоторканість, фізична особа одночасно реалізує і комплекс прав на інформацію.

В юридичній літературі висловлювались різні точки зору з приводу того, чи є право на свободу і особисту недоторканість одним правом, чи воно включає у себе два самостійних особистих немайнових права фізичної особи. Але найбільш вдалою, на мій погляд, є позиція, що фактично це два різних права людини, які мають самостійні сфери регулювання і механізм реалізації. Про це мова і в ЦК України, який присвячує названим правам дві окремі статті – ст. 288 – “Право на свободу” і ст. 289 – “Право на особисту недоторканість”.

Право на особисту свободу означає відповідну міру можливої та юридично дозволеної поведінки громадянина розпорядитися собою, своїми вчинками та часом. Крім того, як вважає О.В. Кохановська, також – інформацією [10].

Юридична природа права на свободу ґрунтується на розумінні, що кожна людина народжується вільною і має право вільно обирати для себе характер і спосіб спілкування з зовнішнім світом, людьми, природою, за власним розумінням будувати світ, який її безпосередньо оточує, здійснювати на свій розсуд будь-які дії, в тому числі – дії, пов'язані із збиранням, зберіганням, поширенням інформації тощо, які не суперечать закону. Ст. 29 Конституції України гарантує право кожної особи на свободу, а за ст. 21 Конституції всі люди є вільними [1]. Таким чином, право громадянина на особисту свободу розуміється і як забезпечена можливість вимагати за судом припинення дій особи, якщо ці дії обмежують особисту свободу громадянина, а саме – свободу на отримання, зберігання, розповсюдження інформації. Право на особисту свободу – це і відповідна міра дозволеної поведінки громадянина розпоряджатися собою, відомою йому інформацією, своїми вчинками тощо. Свобода включає у себе фізичну, економічну, політичну та індивідуальну свободу. О.В. Кохановська додає до цього переліку також інформаційну свободу, під якою слід розуміти можливість вільно розпоряджатися відомою особі інформацією [10].

Отже, право на свободу тісно пов'язане з інформаційною складовою. Зрозуміло, що тільки наявність фізичної свободи надає індивіду можливість бути учасником суспільних відносин у повному обсязі. Якщо в результаті примусу обмежується фізична свобода особи, то автоматично обмежується і його інформаційна, політична, економічна та індивідуальна свобода.

А право особи на особисту недоторканість в об'єктивному сенсі – це сукупність цивільно-правових норм, які передбачають неприпустимість будь-якого посягання на особистість з боку будь-кого, за винятком випадків, передбачених законом. В тому числі – будь-якого посягання на інформацію про особистість.

Право на недоторканість особистості забезпечує саме фізичну свободу і це право, охороняючи особисту безпеку, є універсальною юридичною гарантією, яка забезпечує громадянину реалізацію як права на інформацію, так і всіх інших прав та обов'язків.

Право на свободу включає заборону будь-якої форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу [2].

Право на інформацію, безумовно, тісно пов'язано з правом особи на інформацію про стан здоров'я.

Право фізичної особи на інформацію про стан здоров'я закріплене у Цивільному кодексі України, в Основах законодавства України про охорону здоров'я та інших нормативно-правових актах. Таке право знаходиться у тісному взаємозв'язку поряд з правом на інформацію. Відповідно до положень Цивільного кодексу України, повнолітня фізична особа

має право на достовірну інформацію про стан свого власного здоров'я, в тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються здоров'я. Цим правом наділені також батьки (усиновлювачі), опікун та піклувальник щодо інформації про стан здоров'я дитини або підопічного [2]. Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я лікар зобов'язаний пояснити пацієнтові в доступній формі стан його здоров'я, мету запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, в тому числі наявності ризику для життя та здоров'я. Пацієнт має право знайомитися з історією хвороби та іншими документами, що можуть слугувати для подальшого лікування [4].

Право на інформацію про стан здоров'я особи та на забезпечення її конфіденційності є нормативно закріпленим і гарантується законодавством нашої держави. Це надає право особі на повну обізнаність про наявність в неї певної хвороби, про можливі засоби її лікування тощо. Така інформація має повідомлятися лише особі, якій це стосується, а лікуючий лікар чи особа, якій про це стало відомо у зв'язку з виконанням своїх професійних чи службових обов'язків, мають забезпечити таємницю такої інформації, крім випадків передбачених законом.

Ряд проблемних питань можна визначити у сфері реалізації прав на ім'я.

Так, глава 22 ЦК України містить ст. ст. 294, 295 та 296, пов'язані із правом фізичної особи на ім'я. Ч.1 ст.294 ЦК України закріплює право на ім'я фізичної особи. Право громадянина на ім'я забезпечує особі правову індивідуалізацію, свідчить про сімейну належність даної особи і наявності у неї у зв'язку з цим встановлених законом можливостей [2].

Про важливість права на ім'я писав ще Й. Покровський: "Чим багатший внутрішній зміст особистості, тим більше вона цінує своє ім'я, і тим не бажаніше для неї яке-небудь зловживання чи змішування" [12, 56]. Про важливість імені писав і М. Агарков, який зауважував, що "... серед ознак, які слугують офіційним засобом індивідуалізації громадянина..., ім'я, безумовно, посідає перше місце. Воно найсильніше пов'язано з особистістю..." [5, 86].

Власне ім'я – це, перш за все, інформація. Це - спеціальне слово, яке слугує для позначення, індивідуалізації конкретної фізичної особи. Будь-яке слово може стати ім'ям, якщо з допомогою його можна звертатися до людини або говорити про неї з іншими. Однак імена власні не є випадковими словами. На протязі тисячоліть вони відбирались і відображають історію народу, його побут, вірування, художню творчість та міжнародні зв'язки, які складались тощо. Ім'я втілює інформацію про усі вищезазначені цінності [10].

Досліджуючи питання реалізацію права на інформацію, ми не можемо обминути проблему реалізації права на повагу честі та гідності та на недоторканість ділової репутації, які необхідне розуміти через поняття інформації. Крім цивілістичного закріплення, згідно із ст. 28 Конституції, кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не повинен зазнавати такого, що принижує його гідність, поведження і покарання, а також посягання на його честь та репутацію [1].

В доктрині цивільного права честь визначається як суспільна оцінка особистості, міра духовних, соціальних якостей громадянина. Р.О. Стефанчук вважаю, що право на гідність у цивільному праві означає особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної особистості, а також усвідомлення такої цінності та усвідомлення себе як особи, що відіграє певну соціальну роль в суспільному житті [15, 237]. З.Б. Хавжокова дає визначення поняття честі та гідності як особистого немайнового права, яке виникає з народження, має абсолютний характер та полягає в можливості вимагати від невизначеного кола осіб утримання від порушення даного права та його захисту передбаченими способами [16, 27]. О.В. Кохановська вважає більш вірним говорити про інформацію щодо суспільної оцінки особистості. Гідність є внутрішньою самооцінкою власних якостей, здатностей, світогляду, свого суспільного значення. Тобто, по-суті, інформацією – самооцінкою, яку має кожна фізична особа. Зі словом "честь" пов'язується оцінка суспільством моральних та інтелектуальних якостей людини, зі словом "гідність" – усвідомлення самою людиною факту, що вона володіє незганьбленими моральними та інтелектуальними якостями. Про гідність слід говорити не лише як про самооцінку, але й як про інформацію, про сукупність об'єктивних якостей людини, які визначають її репутацію у суспільстві. Гідність людини – це та інформація, цінність, яку вона набуває і зберігає в суспільстві. Серед цих цінностей особистості окремо виділяються: особиста гідність, тобто цінність даної конкретної особистості, сукупність притаманних їй суспільно значимих властивостей; колективна гідність, тобто цінність людини як представника певної соціальної групи (сім'ї, колективу тощо), належність до якої наділяє її певною цінністю; професійна, трудова гідність, тобто цінність, яка пов'язана з професією особистості та визначається основними видами її

суспільної діяльності; громадянська гідність, тобто цінність людини як представника певного народу, як громадянина певної держави; людська гідність, тобто цінність людини як представника всього людства [10].

Таким чином, честь і гідність тісно пов'язані між собою. Якщо гідність – це інформація про цінність людини, то честь, це, по суті, інформація про оцінку цієї цінності.

Поняття репутації стоїть поряд із поняттям честі та гідності. В певному розумінні поняття репутації співпадають з поняттям честі у її зовнішньому об'єктивному значенні, а, отже, також може розумітися через поняття інформації. При цьому репутація людини залежить від неї самої, формується на основі її поведінки. Наскільки людини турбується за свою репутацію, можна судити виходячи з її вчинків. Репутація може бути позитивною або негативною і має рухомий характер, в залежності від того, на якій інформації вона базується. Ділова репутація являє собою приватний випадок репутації взагалі, яка склалася щодо якостей конкретної фізичної особи [10].

Стаття 23 Конституції України наділяє кожен людину правом на вільний розвиток своєї особистості [1]. Право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності складає право на індивідуальність, передбачене ст.300 ЦК України [2].

Право на індивідуальність, на думку О.В. Бермічевої, – закріплена нормами цивільного права міра можливої поведінки фізичної особи, яка передбачає гарантовану можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя, а саме: створювати, володіти, змінювати, використовувати свою індивідуальність, а також вимагати захисту у разі будь-якого порушення цього права [8, 12].

О.В. Кохановська визначає, що реалізуючи своє право на індивідуальність, фізична особа реалізує одночасно і своє право на інформацію, як повідомлення про себе, свою національну, мовну тощо самобутність світу, суспільству, іншим особам. Індивідуальність людини, як відомо, знаходить свій прояв в її внутрішньому духовному світі, а також у зовнішньому вигляді. Останній в широкому розумінні включає зовнішність, фігуру, фізичні дані, голос, одяг, тобто сукупність таких даних (інформації) про особу, які можна отримати, не звертаючись до спеціальних досліджень [10].

Відповідно до ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду та віросповідання [1]. Це право також включає, окрім свободи мати, приймати і змінювати релігій за своїм вибором, також відкрито виражати і вільно поширювати інформацію про свої релігійні або атеїстичні переконання. При цьому не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії [5]. Індивідуальний зовнішній вигляд фізичної особи визначається рівнем її добробуту, віком, родом занять, історією і традиціями народу, нації. Закон в багатьох випадках не містить правил, які б закріплювали такі звичаї, але і не забороняє їх.

В аспекті питання про реалізацію інформаційних прав особливе місце займає право на недоторканність особистої документації. ЦК України закріплює право кожної фізичної особи на особисті папери (ст. 303) та право особи, якій належать особисті папери, розпорядитися ними на власний розсуд, у тому числі і на випадок своєї смерті (ст. 304) [2]. Таким чином, узагальнюючи, названі права у спеціальній літературі дістали назву права на недоторканність особистої документації.

Ч. 1 ст. 303 ЦК України містить перелік особистих паперів, називаючи документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо. Цей перелік не є вичерпним. Право на особисті папери розуміється у ЦК як таке цивільне суб'єктивне особисте немайнове право, відповідно до якого кожна фізична особа має свободу створення, ведення, використання і розпорядження своїми особистими паперами та особистими паперами, які є її власністю, на власний розсуд, і яке виключає будь-яке втручання з боку третіх осіб поза його волею, за винятком випадків, передбачених законом [2].

Висновки. Отже, із усього вищезазначеного можна підвести певний підсумок. Аналіз нормативно-правових актів та юридичної літератури дозволяє визначити основні елементи права на інформацію: право на створення інформації; право на збирання інформації; право на поширення інформації; право на зберігання інформації; право на отримання інформації; право на інформації; право на використання інформації; право на захист та охорону інформації. Це, у сукупності, і утворює поняття права на інформацію, визначеного у ЦК України.

Крім того, значна кількість особистих немайнових прав, визначених в Конституції України та ЦК України прямо (право на ім'я, право на розвиток своєї особистості тощо) чи опосередковано (право на свободу та особисту недоторканність тощо) пов'язані з правом на інформацію (або їх реалізація безпосередньо здійснюється за допомогою інформації). Всі

ці права, та до цього ще багато інших, не перерахованих в цій статті прав, створюють велику систему інформаційних прав, які, з розвитком інформаційного суспільства необхідно запропонувати законодавцю об'єднати в один цивільно-правовий інститут.

Література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України. Прийнятий Верховною Радою України від 16 січня 2003 р. № 435-4 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
3. Закон України "Про інформацію" від 02.10.1992р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №48. – Ст.650.
4. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України – 1993. – № 4. – Ст. 19.
5. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
6. Агарков М.М. Право на имя / М.М. Агар-ков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М.М. Агар-ков. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – Т. 2. – 452 с.
7. Бачило И.Л. Право собственности на информационные ресурсы // Информационные ресурсы России. – 2001. – №2. – С. 29-34.
8. Бермічева О.В.. Індивідуальність людини і право на індивідуальність особистості. Вісник академії адвокатури України. № 3 (22). – 2011. С. 11-20.
9. Дозорцев В.А. Информация как объект исключительного права // Дело и право. – 1996. – №4. – С. 22-36.
10. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юрид.наук: 12.00.03. – Київ, 2006.
11. Огородов Д.В. Правовое регулирование отношений в информационной сфере: Автореф. дис...канд. юр. наук. 12.00.03 / Академия РАН. – М., 2002. – 21 с.
12. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 354 с.
13. Рассолов М.М. Информационное право. – М.: Юристъ, 1999. – 400 с.
14. Снытников А.А. Информация как объект гражданско-правовых отношений: Автореф. дис. канд. юр. наук. 12.00.03 / Академия МВД России. – С-Пб., 2000. – 21 с.
15. Стефанчук Р.О. До питання про поняття та зміст права на честь та гідність / Р.О. Стефанчук // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. С. 229-239.
16. Хавжокова З.Б. Защита чести, достоинства и деловой репутации: теория и практика гражданского правового регулирования: дис.канд.юрид.наук: 12.00.03 / З.Б. Хавжокова. М.: 2009.